

Міфопоетична інтерпретація теми «влади землі» в оповіданні Івана Франка «Навернений грішник»

Катерина ДРОНЬ

Молодший науковий співробітник
відділу Франкознавства Львівського відділення Інституту літератури
імені Т. Г. Шевченка НАН України
e-mail: journal.mif@gmail.com

Здійснено міфопоетичну інтерпретацію теми «влади землі» у житті людини. Зокрема, зосереджено увагу на виявленні та переосмисленні у контексті топосу бориславської землі міфологеми земного лона, що народжує і поглинає. У тісному зв'язку з цим у ракурсі міфології розглянуто також своєрідні метаморфози окремих характерів, амбівалентність психологічних феноменів, особливості конфліктів, поетику часо-простору.

Ключові слова: міфологізм, міфопоетична модель світу, міфологема, внутрішній/зовнішній сюжет, образ-топос, бінарна схема, художня модифікація, підтекст.

Сюжет оповідання «Навернений грішник» І. Франка розвивається в межах однієї лінії – долі Василя Півторака та його родини – і в загальному охоплює час, коли в Бориславі тільки починає зароджуватися нафтова промисловість. На той час це ще мале підгірське село, що сприймається як своєрідний прообраз старого архаїчного світу, де панує патріархальний лад, а жителі мислять напівпоганськими образами і живуть за усталеними з діда-прадіда морально-етичними законами. Етнічно колоритний бориславський світ одночасно поєднує давні вірування, уявлення, забобони і християнську віру в Бога. Усе життя, праця, світогляд, соціально-економічне становище, народний календар, уснопоетична творчість, звичаї, обряди і навіть релігія бориславських селян певною мірою пов'язані з реальною ективною землею, що її обробляють від весни до осені, працюють на ній зранку до ночі. Не можна сказати, що життя бориславців ідилічне; без сумніву, у ньому є свої радощі, є і повсякденні проблеми, горе, сльози, смуток. І все-таки праця на землі піднесена до рангу сакральних цінностей, бо забезпечує певну непорушність, здавалося б, споконвіку встановленого повсякденного плину буття, внутрішню гармонію, достаток та добробут бориславського світу. Таким постає з перших рядків оповідання минуле життя головного героя твору: «Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів на весь Борислав. Поля у нього було достатком, худоби, і хліба, і шмаття, – ба й грошенят готових дещо-недещо найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок, – тож йшло у нього порядком і статком»¹. Однак старе

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1976-1986. – Т. 14. – С. 307-308.

життя з часом непомітно «переродилося» під впливом типово новочасного життя – виробничого, що влило у бориславський простір дисгармонію і порушило внутрішній світопорядок. У вирі «нафтової лихоманки» – якоїсь незбагненої сили уявних скарбів, схованих у надрах бориславської землі, – щодня у Борислав «перлася жидова», «мов мухи до меду». «Роями цілими вони глотилися по селу, швендали по полю, по хатах», «до кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха» лише з одним непоборним бажанням – обманом, підступом або переступом захопити у свої руки якнайбільше селянських «питомих» ґрунтів та найняти дешеву робочу силу для видобування нафти². Щоб розпочати та розвивати власний нафтовий промисел, бориславці не мають ані відповідних коштів, ані гірничого досвіду, жодних виробничих навиків. Якщо й починають щось, то у небезпечних умовах, дуже примітивними засобами, а це своєю чергою веде до трагічних, фатальних наслідків. Тому новий спосіб праці – вже не біля землі на хліборобській ниві, а, властиво, у «лоні» землі – місцеві жителі сприймають як чужу, спустошливу, хижацьку силу, що підриває тривкі цінності життя, порушує природний цикл, змінює одвічну роль орача й сівача та руйнує усталені міфологемні уявлення про святість землі. Більшість газдів спочатку ще міцно тримаються за прищеплену їм з дитинства любов до святої матінки-землі, але в горі, нестатках та нужді, коли занепадає господарство і втрачають свою актуальність давні традиції, вони «продають частку за часткою, день у день видимо бідніють»³ і в середовищі визиску, неправди, жадоби морально деградують.

Таким чином, низка економічних та соціально-суспільних проблем, пов'язаних із виробничою тематикою, є тим нарративним мотивом, що на його основі створено композиційний каркас й організовано зовнішньо-сюжетну структуру «Наверненого грішника». Натомість внутрішній сюжет – набагато суттєвіший для ідейно-художнього змісту оповідання – висновується через тонке психологічне розкриття характерів, відображення змін у психіці героїв і характеризується повнотою розгортання конфліктів, протистоянь, зіткнень інтересів, випробування українського села на стику «старих/нових» обставин життя та умов праці. Зрештою, домінантну проблематику власного оповідання визначив сам автор: «[...] психологічні проблеми, які постають при зіткненні хліборобського життя з силою капіталізму»⁴. Така майстерна побудова сюжету зумовлює відповідно і двоплановість моделі художнього світу аналізованого твору – своєрідне нашарування фактично-емпіричного та поетично-епічного планів зображення події (типологія Р. Петча⁵), а також підтекстовий сенс натуралістичного тексту. У фактично-емпіричному пласті, що певною мірою відбиває конкретно-історичну дійсність і розгортається як локально-топографічний простір (власливо, у ньому відбувається художня дія), виявний поетично-епічний пласт. Площину останнього фокусують глибинно-виражальні структури (архетипні смисли, міфологічні та фольклорні символи, ремінісценції, паралелі, асоціації, підтекст) і внутрішньо-психологічний простір (емоції, настрої, світосприйняття, переживання, передчуття, думки, внутрішні монологи, уявлення, напівфактивні та фактивні стани персонажів). Двоплановість характерна передусім для функціонування образу-топосу землі, що перебуває на межі літературної умовності, творчого домислу та реально-об'єктивної конкретики. Із зображенням цього топосу тісно пов'язаний особливий фольклорний міфологізм і психологічний мікроаналіз «діалектики душі» хлібороба.

² Франко І. Збір. творів... – Т. 14. – С. 308.

³ Там само. – С. 308.

⁴ Франко І. Збір. творів... – Т. 39. – С. 43.

⁵ Див.: *Petsch R. Raum in der Erzählung // Landschaft und Raum in der Erzählkunst* (herausgegeben von A. Ritter) der Sammlung. – Darmstadt, 1975. – S. 40-44.

Отож прийом зіткнення старого й нового укладів життя з усього різноманіття деталей змодельованої дійсності висуває на передній план бориславську землю. Це спостережено не тільки в оповіданні «Навернений грішник», а й в усьому «бориславському» циклі прози. Адже саме навколо цього образу-топосу порушено низку актуальних проблем, безпосередньо пов'язаних із нафтово-гірничими роботами, а також із «метаморфозами» світогляду українського села. Образ землі постає як топографічний локальний простір повсякденного бориславського життя й праці і водночас – як простір переживання (у зовнішній та внутрішній проекції) (терміни Н. Копистянської⁶). На фоні усього циклу ці два простори змикаються у концептуальний образ-символ, ключем до полісемантичного і багатofункціонального коду якого виступають різні аспекти: економічний (промисловий, аграрний); соціально-громадський; етнопсихологічний (морально-етичний, ціннісний, світоглядний, мисленнєвий, мовленнєвий, емоційно-настрєвий); міфологічно-фольклорний; філософський; загальнолюдський (земля як магістральний архетип колективного несвідомого). Перші спроби видобування нафти і переродження світогляду колишнього хлібороба у тісному зв'язку з цим показано безпосередньо через переосмислення цінності родинного ґрунту – тих кількасот моргів, які залишилися з діда-прадіда і що на них так наполегливо запопався у час «нафтової лихоманки» не один жид-спекулянт, а також через антитегічну зміну народнопоетичних стереотипів про сакральність землі. У ході сюжету з наростанням сюжетно вузлових, емоційно напружених епізодів, проблематику яких схематично можна окреслити бінарною опозицією «людина/земля», зовнішньо-локальний простір землі, особливо окремих нафтових ям, поступово переростає у переживаний простір, топос внутрішнього буття персонажів. Відбувається пережиття, відчування землі у думках, бажаннях, прагненнях, поривах, падіннях, фактивних та напівфактивних станах персонажів – своєрідне зрощення людини із простором (словами Н. Копистянської⁷), а це, своєю чергою, наділяє землю метафоричними, символічними, анімістичними, анімалістичними рисами і зумовлює перетворення її у самостійного міфопоетичного героя. Через активізацію архетипних значень, міфологічних і фольклорних мотивів образ конкретної бориславської землі зображено в універсальних вимірах як одвічну стихію буття. Таким способом структура твору міфологізується: образи набувають особливої натуралістичної умовності і водночас створюють конкретно-чуттєву експресію, реальну, безпосередню відчутність.

Земля в загальнолюдській мові культури належить до архетипального ряду першоелементів буття поруч із вогнем, повітрям, водою, і в світових міфологіях постає у жіночо-материнській подібності Великої Матері чи Богині-Матері⁸, або як уроборос – всеохопне й абсолютне лоно, що народжує все суще й поглинає назад у себе⁹. У міфопоетичній моделі світу земля перебуває у шлюбі з небом: це перша божественна пара – батько й мати (чоловік та жінка), їх єднання через животворний дощ стає запорукою невинності життя. Отже, структурно-семантичну природу міфообразу Великої Матері-землі окреслюють два протилежні аспекти – життєдайна/смертоносна (позитивна/негативна) стихія. Негативний аспект геосимволіки змодельований мотивом фатально поглинаючої сили земного лона. При цьому у космогонічних міфах на основі мотиву поглинання земля пов'язана

⁶ Див.: Копистянська Н. Аспекти функціонування простору, просторової деталі в художньому тексті // Молода нація. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 176.

⁷ Там само. – С. 178.

⁸ Тахо-Годи А., Лосев А. Греческая культура в мифах, символах и терминах. – СПб: Алетейя, 1999. – С. 24.

⁹ Див.: Нойман Э. Происхождение и развитие сознания / Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 464 с.

із хтонічними та демонічними істотами підземного світу, пожираючою безоднею, первинним хаосом¹⁰.

Давні українці поклонялися землі, присягали їй клялися нею як святою, вимолували в неї животворної сили та говорили безпосередньо із нею, а не через її богів-покровителів і, подібно до інших народів світу, персоніфікували у всезагальну матір-берегиню, годувальницю. Колоритність української міфології землі зумовлена передусім особливою прив'язаністю хліборобського народу до конкретної землі та його специфічним відчуттям синівської єдності з нею. Слушно зазначав з цього приводу сам І. Франко у статті «Українці»: «У історії і в характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавість, поєднана з журливістю, тільки степовикам притаманною»¹¹. Деякі галицько-руські приповідки, що їх зібрав, систематизував та опублікував учений, лаконічно й суттєво підсумовують всю міфологію «землі» українського народу і при цьому відтінюють певну світоглядно-естетичну амбівалентність сприйняття її: «Бо то земля є наша мама, Земля свята нас на собі тримає І наше тіло в себе приймає. Шануймо землю святу І цілуймо землю святу», «Всі-смо з землі і всі в землю підемо», «Земльи мама наші» та ін.¹² Негативна міфосимволіка землі-матері в українській міфологенній свідомості також впливає із мотиву поглинаючого лона і перифразована в образі-символі сирोї могили.

Архетип Великої Матері є чи не одним із визначальних в українській культурі загалом і літературі зокрема. Як зазначає з цього приводу Н. Колісніченко-Братунь, архетип землі-матері в українській культурі, опосередковано відображаючи індивідуальні переживання окремих митців, «є тим стрижнем, що характеризує загальний образ психічного життя народу»¹³. Темою землі пройнята вся українська література, починаючи від Т. Шевченка, у творчості якого в образі Великої Матері поєдналися три святі матері – українська земля, матір (жінка), Україна, та вперше поставлена актуальна проблема різних часів історії українського народу – проблема «нашої, не своєї землі». Тему українського села без землі, особливої психічної близькості, залежності, обожнювання її, майже містичної любові до землі, виборювання права власності на землю через пролиття крові, утвердження себе господарем на своїй землі, якоїсь особливої сили влади землі над людиною, жадоби скуповування землі порушували такі українські письменники, як: І. Нечуй-Левицький («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка»), П. Мирний («Хіба режуть воли, як ясла повні?»), І. Карпенко-Карий («Сто тисяч», «Хазяїн»), М. Коцюбинський («Fata morgana»), В. Стефаник («Камінний хрест», «Вона – земля»), О. Кобилянська («Земля») та ін. Тему землі – «відношення землі до людини, вірніше, влади землі над людиною»¹⁴ – порушує у різні періоди своєї творчості також І. Франко («Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», «Воа constrictor», «Борислав сміється», «Ліси і пасовиська», «Яць Зелепуга», «Лель і Полель», «Пережресні стежки», «Полуйка», «Вівчар» та ін.). Важливо, що в 1891 р., аналізуючи прозу Е. Золя та Г. Успенського, письменник наголошував на питомо національному та загальнолюдському звучанні цієї теми: «Дана тема жива та

¹⁰ Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2 т. / Под ред. С. Токарева. – М.: Большая российская энциклопедия, 2003. – Т. 1: А–К. – С. 467.

¹¹ Франко І. Збір. творів... – Т. 41. – С. 162.

¹² Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1905–1906. – Т. 23. – С. 179–180.

¹³ Колісніченко-Братунь Н. Архетип Великої Матері в ліриці Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів: Світ, 1998. – С. 359.

¹⁴ Франко І. Збір. творів... – Т. 28. – С. 176.

пекуча, що порушує ряд глибинних суспільних і загальнолюдських інтересів»¹⁵. Новаторство інтерпретації теми землі у «бориславському» циклі взагалі і в оповіданні «Навернений грішник» зосібна продиктоване принципово новими історичними умовами життя українського села (про які вже згадувалося на початку) – виробничими. Новим в українській літературі є також індустріальний пейзаж, що демонструє і в конкретних описах, і наскрізним глибинним підтекстом переродження самої землі із хліборобської у спромисловлену. Новизна також полягає у сприйнятті промислових переворотів, нового життя, що навалює наступає на Борислав, безпосередньо через міфологічне/деміфологічне сприйняття людиною локально конкретної землі.

У сюжетно-подієвому епіцентрі оповідання «Навернений грішник» Василь Півторак – власник «питьюмих ґрунтів», який дотримується встановленого віддавна трибу життя в його непорушності та незмінності, залишаючись прив'язаним до «кровної батьківщини» – успадкованої землі, а тому демонстративно протистоїть жидам-спекулянтам, відмовляючись продавати свою частку ґрунту: «Він [Півторак. – К. Д.] любив свою землю, котру його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: «А що? Гроші озму, – гроші круглі, розкотяться. То на се, то на то, – та й нема. А земля свята остане!»¹⁶ Епізод купівлі/продажу конкретної родинної землі організовує композиційну зав'язку і постає своєрідною точкою розгортання топографічно локального простору художньої дії. Із цього сюжетного моменту починається також і міфопоетичний ракурс наративу, що зумовлює розшаровування хронотопу на зовнішній та внутрішній. Василь ще сприймає навколишній світ «з найвіщою, властивою людській поезії»: вшановує культ святої землі-матері та вважає її використання не за Божим призначенням рівноцінним гріхові. Водночас під впливом шаленої нафтової «глоти-тісноти» у міфологічній свідомості персонажа вже чітко окреслюються контури нового способу праці, що проступає передусім у тих свіжо викопаних нафтових ямах, над якими стриміли «стовпки від корби», у високих купах глини на «переритому полі» і приносить не очікуване збагачення, а трагічну смерть двом найлюбішим синам. Раптова смерть Сеня кардинально впливає на зміну світоглядних цінностей Півторака. Спостерігається дисгармонія та відчуження між його внутрішньо-сакралізованим та зовнішньо-небезпечним світами: зникає міфопоетична аура святої землі-матінки, що народжує, плекає і годує, внаслідок цього звужується фокус зображення бориславської землі до вузько локалізованих нафтових ям, у контексті яких чимраз яскравіше домінує мотив поглинаючого земного лона. Якось мимовільно-несвідомо чи за ідейно-художнім задумом впродовж усього твору паралельно із зображенням світоглядних перероджень, внутрішніх потрясінь головних персонажів автор поглиблює щораз новими відтінками задану на початку міфосемантику землі-матері і при цьому розширює та ускладнює рецептивне поле різними асоціативно-смісловими зв'язками, паралелями, порівняннями, заснованими на мотивах українського народнопоетичного світосприйняття. Образ землі проходить низку «метаморфоз» від позитивно-сакрального до негативного, десакралізованого і навіть демонічного.

Міфообраз святої землі-матері, що її так любив і цінував Василь Півторак перед тим, коли почав і собі «рити-копати питьомі ґрунти», деміфологізовано у підтексті опису поступового спромисловлення хліборобського поля, що вже не так родило, як колись, дало «урожай плохенький»¹⁷. Своєрідне відчуження Василя від землі прочитується у підтексті заложеної дошками нафтової ями, на дні якої трагічно

¹⁵ Франко І. Зібр. творів... – Т. 26. – С. 176.

¹⁶ Франко І. Зібр. творів... – Т. 14. – С. 308

¹⁷ Там само. – С. 309–310.

загинув Сень Півторак¹⁸. Оглядання закопу цієї ями супроводжується наростанням внутрішнього неспокою Василя: «Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обпукав дошки, покладені на отвір ями»¹⁹. Несподівана тривога зумовлює сакральну/профанне роздвоєння думок персонажа. З одного боку, його полонить казкова ілюзія уявного мастку, «захованого» на дні ями: «Хто знає, – гадкував собі, – може, ту масток жде на мене! Може би, якби от сажник-другий покопав, – і нафта показала! Хто знає!»²⁰ Звичайно, міфологічна умовність «скарбів» тут базується на суміжності із реально-об'єктивною ціною нафти, адже у Бориславі на початках гірничого промислу можна було майже казково розбагатіти за один день чи одну ніч, знайшовши нафтову «матку» чи воскову «жилу». З іншого – якийсь внутрішній голос нагадує про певну духовно-трансцендентну таїну, що існує, здавалося б, від створення світу і якої людина повинна дотримуватися: «А хто знає, – шептав йому [Півторакові. – К. Д.] якийсь другий голос, – може, Бог прогнівався за то, що сам псуєш та воружиш святу землячку, – та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?..»²¹ Міфологізована сила влади «сирої» земної стихії у внутрішньому просторі роздвоєння людських думок непоборна: вона повністю опановує свідомістю Півторака і змушує відновити роботу у колісах закритій нафтовій ямі. У тісному зв'язку з цим міфопоетичний контекст локального образу ями розширюється шляхом обігрування фольклорної міфологеми гробу (могили), що репрезентує землю у небезпечній, поглинаючій подобі та активізує народні вірування у фатальне повернення людини в її лоно²². Півторачиха вкрай збентежена несподіваним вчинком свого чоловіка і, як здається, найсильніше передчуває надприродну запрограмованість смерті когось із рідних у лоні землі. В її уяві відкрита нафтова яма постає як жива істота, яка поглинула одного сина, а тепер із розкритою пащею зазіхає не так на тіло чоловіка, як на його душу. Саме тому героїня намагається застерегти свого нерозважного чоловіка перед демонічною, «нечистою» силою землі, що руйнує втручається у життя родини: «Пішов ти на жидівську дорогу, – шукаєш ти зисків по гробах. Смотри, небоже, – щоби-сь не закопав своє щасте та свою душу в тоті ями!»²³ Підсвідомі відчуття Півторачихи набирають форми міфопоетичної умовності в епізоді, коли Михайло спускається в яму, і прогнозують трагічні події, про які довідемося уже в наступному розділі: «Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь вішувало, коли заглянула в темну пасть, у котру спускав на ливні батько рідну дитину»²⁴. Промовистою рисою одухотвореної ями є метонімічно одухотворена «темна пасть» як своєрідний отвір у лоно завуальованої в підтексті матері-землі, що поглинає чергову жертву від людини.

Асоціативно-ускладнений міфопоетичний контекст локусу нафтової ями, яку копає «тиждень, ба й дві неділі» Михайло, висновується навколо однієї фактурної реально-об'єктивної деталі – «глибинь». Автор увиразнює експресивність цієї деталі паралельно із психологічним відтворенням нестерпного очікування «кип'ячки». Зростання «глибині» постає наче якимось нервовим струменем, напруга якого йде із самого лона землі і поступово висновує навколо ями простір здавлених емоцій, що їх вибух неможливо втримати. Ще одна сюжетно напружена мить – «Ось-ось кип'ячка наплине, – всій біді кінець! І дійсно наплила!..»²⁵

¹⁸ Франко І. Збір. творів... – Т. 14. – С. 311.

¹⁹ Там само. – С. 311.

²⁰ Там само. – С. 311.

²¹ Там само. – С. 311.

²² Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 112.

²³ Франко І. Збір. творів... – Т. 14. – С. 312.

²⁴ Там само. – С. 312.

²⁵ Там само. – С. 313.

– і сконденсований у просторі нервовий заряд набуває міфологічних масштабів в образі-алюзії пожираючої безодні, гіперболічно переродженої на об'єктивній конкретиці буквальної «глибині»: «[...] Михайло з страшним глухим зойком повалився в безодню і щез у густій п'їтми»²⁶. У глибинно-виражальному просторі нафтової ями взаємонакладаються міфологеми поглинаючого материнського лона, земної безодні та оживленої ями-почвари, що пожирає людське життя заради зміцнення своїх сил. Таким чином, внутрішні переживання Півторачихи стають зовнішньо-подієвими: Михайло гине саме у нафтовій ямі під час роботи. Візію поглинаючої ями-безодні моделюють інші промовисті деталі – антропоморфна й акустична: її (ями) поглинаючі властивості персоніфіковані у метонімічних образах «невидьмої руки», яка штовхає Василя скочити «в тоту темну пасть», та невідомого голосу, що приголомшливо кричить: «Скачи й ти і гинь з ним ураз! Яке твоє жите буде відтепер? Скачи, скачи!»²⁷ «Нечисту» силу міфологізованої ями та її надприродний зв'язок із хтонічними підземними силами автор підкреслює у риторичному звертанні до непритомної матері: «Бідна мати! Втікай від того проклятого місця, не озираючись!»²⁸ Пізніше, коли наймолодший Півтораків син Іван відмовиться продавати жидові Мошкові горезвісну нафтову яму, засмучений батько застереже його із видимо підсвідомим острахом перед якоюсь фатальністю роботи у ній: «То проклята робота!.. Щастя не принесе...»²⁹

«Небо» у контексті оповідання закрите для космогонічного єднання із «землею» – нема одвічного шлюбу цих першосубстанцій світобуття через животворний дощ. Бог карає грішну бориславську землю посухою: пустака заміною повною колись урожайних нив, нафтові ями з отвореними пащами – образи жнив і збирання врожаю; хліборобська праця втрачає свою сакральну цінність: «На полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зато [...] стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби»³⁰. У той час поза Бориславом, в інших селах, у повній силі проходять обжинки на хліборобських нивах: «[...] в Тустановичах, Попелях та других селах, стояло по полю полукипків, що звід на небі, а на бориславських частках лиш де-де кладенички видніються. Уже другий рік – кара від Господа, та й годі!»³¹ Натомість у ритуально-обрядових похоронних епізодах автор інтерпретує мотив людського шлюбу із землею. Так, Василь Півторак, оплакуючи свого сина Михайла, не може ніяк пояснити того нового, такого небезпечного промислу, як тільки народним уявленням про фатальну силу земної стихії, що асоціативно прагне поєднатися у шлюбі з неодруженим юнаком. Саме тому старий споряджає померлого, справді немов до фатального «шлюбу» із сирію моголою-розлучницею: «[...] а на серці йому якомь легко, мов на правду виряджає сина до шлюбу, а не на «вічну дорогу»»³². Ці уявлення також подано у формі похоронного батькового плачу над померлою дитиною: «Ци на то ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоби ты нині до такого шлюбу виряджати?»³³ Похоронно-обрядові епізоди розвивають одночасно три міфологеми – поглинання матір'ю-землею, людського шлюбу із землею і кривавої жертви, що потребує ненаситне лono (прикметно, що мотив людської жертви для духів землі оригінально інтерпретований у романі «Борислав сміється» в образі «жертви будівничої»). Скажімо, Василь наказує Іванові продати горезвісну яму, бо у ній буцімто залишилась кров

²⁶ Франко І. Зібр. творів... – Т. 14. – С. 314.

²⁷ Там само. – С. 314.

²⁸ Там само. – С. 315.

²⁹ Там само. – С. 325.

³⁰ Там само. – С. 337.

³¹ Там само. – С. 341.

³² Там само. – С. 318.

³³ Там само. – С. 318.

Михайла: «Дай їм усю, що є! І яму, і всю, най си беруть! То кров мого Михайлика бідного»³⁴. Інші персонажі твору також пояснюють смерть хлопця як закономірне явище повернення усього суцього у лоно землі. Так, сусіди Василеві, розраджуючи та втішаючи його, по-філософськи осмислюють життя і смерть за допомогою якоїсь давно доведеної формули: «Таж нам усім туди дорога, ци скорше, ци пізніше»³⁵. Сам Півторак піклується про те, щоб «грішне тіло земляньці віддати», а егомость відповідає йому: «А, так, так! Святий обов'язок»³⁶.

З іншого боку, одухотворена земля постає вже не у міфологемній функції, а в своєму самочинному діянні як самостійний міфопоетичний персонаж. Іван Півторак нагадує батькові про «тяжкий рахунок», що його треба буде складати перед Богом за кожний «кусник вітцівської земляньки», проданої «в погані жидівські руки»³⁷. Очевидно, ця розмова добре закарбувалася у свідомості старого батька, позаяк у його сні постає персоніфікована земля, що карає немилосердно і глотить грішного сина: «В сні бачилося йому [Василеві Півторакові. – К. Д.], що отсе вростає в сиру землю, а земля давить його і душить, а він дармо силується видобутися з живого гробу»³⁸. Сновізіяну картину яскраво структурують народні вірування в те, що «в разі кривди, земля може розступитися й поглинути злого чи грішника, як поглинула вона Корея, Дафана й Авірона»³⁹ або взагалі може не прийняти грішне тіло і той вештатиметься неприкаяним до кінця життя⁴⁰. У галицько-руських приповідках також прочитується цей мотив: «Бодай го свята земля не приймила», «Щоб тобою вибило на латер землю святую, щобись відразу під ню провалився»⁴¹. І. Франко пояснює наведені паремії тим, що особливо великих грішників, як от Юду, Пилата, карає сама земля⁴². Як бачимо, архетип якоїсь морально-містичної кари за скривджену землю тяжіє над свідомістю «великого грішника» і виливається у сновізіяну пересторогу.

Крім того, символіка сну оформлена за логікою міфологічної умовності та архетипних смислів. Образ караючої землі структурує сновізіяний простір у системі міфологічних координат «вертикаль/униз» та «вертикаль/вгору». Земля есхатологічно розступається, відкривається отвір і навколо нього концентричними колами розпросторюється «бездонна пропасть» небезпеки, загрози, незахищеності, покарання. У міфологіях народів світу відомий мотив про землю як середній, проміжний світ, від якого розходяться два шляхи по світовій вертикалі – вгору (в небо) та вниз (у пекло)⁴³. У сновізіяному просторі Василя Півторака крізь отвір землі встановлюється контактна вертикаль, що уможливило один шлях по світобудовчій вертикалі вниз – у пекло, модель якого зашифрована мовою символів глибоко особистого світу великогрішника, його душі, збленої земними гризотами. Візію світотворчої вертикалі проектує абстрактно-символічний образ «височенних, чорних камінних стін», подібний до височенних стін раю у легенді «Смерть Каїна»: «[...] Василь Півторак [курсив наш. – К. Д.] паде в бездонну пропасть, на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому щораз більше крові до голови, йому почало все в

³⁴ Франко І. Зібр. творів... – С. 324.

³⁵ Там само. – С. 317.

³⁶ Там само. – С. 316.

³⁷ Там само. – С. 328.

³⁸ Там само. – С. 358.

³⁹ Митрополит Ларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К.: Обереги, 1991. – С. 34.

⁴⁰ Войтович В. Українська міфологія... – С. 190.

⁴¹ Людові вірування на Підгір'ї / Під ред. І. Франка // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 179–182.

⁴² Там само. – С. 179.

⁴³ Мифы народов мира... – С. 467.

умі мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні камінні стіни, котрі ніби все мчать мимо нього догори: значить він паде у преісподню»⁴⁴. Символ світобудовчих камінних стін висновується на архетипі тунелю, що найчастіше бачить людина у момент настання смерті, і означає останню дорогу персонажа, спрямовану не вгору до Бога, а вниз – «на сам спід пекла», у «пропасть» суспільної та індивідуально-особистісної «нужди, горя, хвороби і розпуки», породжених «промисловою гарячкою» (словами І. Франка). Перед очима Василя розверзається безодня моральної катастрофи часу, в якій випало жити не лише йому і супроти якої вистояти годі. Прикметно, що тут надто зримі інтертекстуальні зв'язки з оповіданням «На роботі». Однак картини кривавих жахів, що їх тільки побачив головний герой оповідання «На роботі», Півторакова родина уже встигла пережити. Сам Василь не тільки пережив усі симптоми «нафтової лихоманки», ба більше – у своєму моторошному сні він заново усе перетерпів і таким способом позбувся цієї хвороби в лоні землі. Образ земного лона набуває апокрифічної семантики і постає своєрідним чистилищем, де грішна душа Василя проходить найважчі випробування і символічно очищується від гріхів. Відтак персонаж повертається у людський світ, щоб спокійно померти. Картина смерті у церкві також символічна: «Йому [Василеві Півторакові. – К. Д.] перемигнуло перед душею ціле життя, та не того життя, яке розуміється у зібранні всіх пригід, нещастя і завірюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило і в'язало його, мов залізні пута, довгі літа, відколи затягмив. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваги, путає його посліднім узликом ланца. Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед, перерви послідній узлик ланца! Свобода, свобода! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каменя на груді!...»⁴⁵ Земля як архетип гону, росту тут має дещо негативне звучання: вона постає символічним джерелом не розвитку, а руйнування життя, перетворення його у нестерпну «ваготу», якої людина прагне позбутися. У момент смерті з душі Півторака ця вагота «чисто вегетативного життя» спадає через переривання «пуповини», що єднає із землею-матір'ю і приносить звільнення від її фатальної «сили влади». У розпростертій постаті Василя Півторака проступає узагальнений образ українського села, яке не встояло у вирі індустріалізації, що надто швидкими темпами, майже навально полонила Борислав, безжально втягнула людину у своє глотяче невпинне колесо, порушила морально-етичні основи її усталеного трибу життя, відтак буквально зруйнувала не одну обезземелену хліборобську родину.

Отже, міфосемантика образу-топосу землі напрочуд рухлива, динамічна, різні мотиви, пов'язані з нею, майстерно обігруються в одній метафорі чи метафоричному порівнянні, плавно переходять у розлоге уподібнення, місткий символ, багатовекторний символічний хронотоп, активізуються у смислопороджувальній деталі, поліаспектному підтексті. Однак у модифікаціях міфообразу землі незмінним залишається виразно дуальне семантико-сміслове ядро – животворне/смертоносне лона. При цьому міфологема святої матері функціонує як світоглядна категорія у внутрішньому сакралізованому світі, у просторі роздвоєння людської свідомості і слугує призмою мікроаналізу амбівалентних психологічних феноменів. Негативна міфосимволіка поглинаючого лона створює глибинно-виражальний міфосимволічний пласт натуралістичних описів нафтових ям. Особливий міфологізм теми «влади землі» впливає із конкретики повсякденного бориславського життя, безпосереднього враження персонажів від нафтовидобувного процесу і тісно пов'язаний із глибинним психологізмом. Міфопоетично

⁴⁴ Франко І. Збір. творів... – Т. 14. – С. 358.

⁴⁵ Там само. – С. 369.

персоніфікована, метафоризована, символізована, анімалізована бориславська земля постає своєрідною призмою, що крізь неї розкрито приховану, таємничу душу людини, її переживання, потаємні думки, прагнення, незнані риси характеру на межі старого/нового життя.

Mythologic and poetic interpretation of the «land power» theme in Ivan Franko's story «Navernenyi hrishnyk» (The Reformed Sinner)

Kateryna DRON

The paper interpretes the «land power» theme in human life from the viewpoint of mythology and poetics. The attention is particularly focused on revealing and recomprehension within the Borislav land topos context of the birthgiving and absorbing land entrails' mythologeme. In this close connection, within logic-of-the-myth context unique metamorphoses of some characters are examined, as well as ambivalence of psychological phenomena, specificity of the conflicts, time-space poetics.

Key-words: mythologism, mythopoetic model of the world, mythologeme, internal/external plot, toptic character, binary pattern, artistic modification, submerged text.

Нові книги

Артюх В. С. Язичество та раннє християнство стародавньої Галичини. – Львів: Сполом, 2006. – 200 с.

У книзі розглянуто передумови зародження та становлення релігійних вірувань на території Прикарпаття і Подністрів'я. Дослідник зазначає, що перші релігійні уявлення в цьому регіоні виникають у формі мисливських культів, які згодом трансформуються у домашній і землеробський. Це створює передумови для культів зброї та сильної особистості. Формується пантеон богів на чолі з войовничим богом. Усі ці вірування проіснували аж до прийняття християнства на Русі і за церковною термінологією називаються язичеством.

Монографія складається з чотирьох розділів. Спочатку подано історію досліджень релігійних вірувань українського народу, проаналізовано релігійні уявлення кам'яного віку й епохи раннього землеробства, вірування періодів скотарства та племінних союзів. В останній частині охарактеризовано язичество і християнство періодів племінних союзів і держави Київської Русі. У дослідженні автор використовує свідчення давніх авторів, археологічні й етнографічні матеріали, напрацювання вчених від XIX ст. до нашого часу.

Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і ін. – Мінск: Беларусь, 2006. – 592 с.

Запропонований читачам енциклопедичний словник «Беларуская міфалогія» є першим у Республіці Білорусь досвідом систематичного і достатньо повного опису традиційної культурної спадщини білорусів, різноманітні фрагменти якої збереглися до теперішнього часу і свідчать про життєвість народної культури. «Слоўнік» має справу зі ще живою білоруською «античністю», яка не виглядає занедбаною і бляклою порівняно зі стародавніми культурами, що задають своєрідний еталон міфопоетичного (космологічного) світосприймання та з культурами синхронними, генетично співвідносними з білоруською. У зв'язку з цим можна говорити про певну специфічну транстемпоральність білоруської традиційної культури.

Словник, над яким працював колектив авторів, максимально повно відображає протобілоруську модель світу. Значне місце у книзі відведено реконструкції архаїчних міфів білоруського народу.

